

HOLMI

XXI. évfolyam 9. szám

2009. szeptember

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Petri György*: „...ha az életnek nem lenne
ez a sötét magva” • 1139
- Radnóti Miklósné* levele *Lengyel Baláznak* • 1148
- Lengyel Balázs* levele *Radnóti Miklósnénak* • 1149
- Ferencz Győző*: Jegyzet Radnóti Miklósné
és Lengyel Balázs levélváltásához • 1150
- Csengery Kristóf*: Haragom fényes angyala • 1152
- Tózsér Árpád*: Szigorú szobrok • 1153
Békéltetőn • 1154
Húsvét • 1154
- Balla Zsófia*: Számvetés • 1155
- Szakács Eszter*: Villámhajigáló Diabáz • 1156
- Czalczer Olga*: Meghívás egy kávéra • 1162
A menetrend • 1163
A szobor • 1163
- Szvoaren Edina*: Korán feküdtek aznap • 1164
- Bíró Zsófia*: Részletek a fluidumok
és a gondolatok titkos életéből • 1166
- Sajó László*: hol ott • 1172
- Horkay-Hörcher Ferenc*: Történelmi képeskönyv • 1173
A költött szerelem veszélyeiről • 1174
- Tallér Edina*: A húsevő • 1175
- Méhes Károly*: Dicsőséget hoztak a fejünkre • 1182
- Rosmer János*: A magánhangzók forradalma • 1187
Szemközt műterem • 1188
Nádasdy-melankólia • 1188
- Petőcz András*: Másnap • 1189

- Beck Tamás:* Elmehetsz • 1190
Testvéremnek • 1190
Tolvaj Zoltán: Szerelem • 1191
Sopotnik Zoltán: Temetési gyakornok • 1192
Hajolva rontja el • 1193
Kárpáti György Mór: Szonja 04 • 1194
Nyári este • 1196
Ford • 1197
Csabai László: A látogatás • 1198
Miskolczy Ambrus: Orpheus a világban. Kazinczy Ferenc útja
a börtönbe és kiútja a börtönből • 1205

FIGYELŐ

- Bodor Béla:* Platón és a hangyák (Bertók László:
Platón benéz az ablakon;
Hangyák vonulnak) • 1227
Sántha József: Híd a Dunán (Balázs Attila: Kinek Észak,
kinek Dél – vagy a világ kicsiben) • 1242
Bazsányi Sándor: Boldog, szomorú esszék (Bán Zsófia:
Próbacsomagolás) • 1246
Gréczi Emőke: Két Radnóti-kiállítás („...az égre írj,
ha minden összetört!” 100 éve született
Radnóti Miklós. Petőfi Irodalmi Múzeum;
„Ó költő, tisztán élj te most...”
Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára) • 1249
Dupcsik Csaba: Választások (Frank Tibor [szerk.]:
Honszeretet és felekezeti hűség.
Wahrmann Mór, 1831–1892) • 1252
Balogh Tamás: Sok-sok egyszemű király (Matthijs van
Boxsel: A Butaság Enciklopédiája) • 1258

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Petri György

„...HA AZ ÉLETNEK NEM LENNE EZ A SÖTÉT MAGVA”*

PGY: 1969-ben jelent meg a *KÖLTŐK EGYMÁS KÖZT*. Ez igen nagy vállalkozás volt a [Réz] Paliék** részéről, mert tulajdonképp egy egész megkésett költőgenerációnak tették lehetővé majdnem kötetterjedelemben a megjelenést. Mondjuk a század elején nem volt ritka egy ilyen terjedelmű verseskötet. Azt hiszem, Kosztolányinak a *NÉGY FAL KÖZÖTT* című kötete vagy valamelyik fiatalkori kötete, az nem hosszabb ennél. Túl a kultúrpolitika elképesztő és abszurd aggályain és szempontjain, volt egy teljesen értelmetlen gazdaságossági, vélt gazdaságossági szempont, ami nagyon furcsa publikációs helyzetet teremtett, hogy tudniillik abban az időben az a kevés új verseskötet, ami megjelent pályakezdő költőtől, az mind meglehetősen híg volt, még a tehetségesebbeké is, mert 1500 sor alatt nem adtak ki, mert azt mondták, hogy annál rövidebb könyvet nem gazdaságos kiadni, ami egy tökéletes hülyeség, úgyhogy ezek mind ilyen kiváltáztott kötetek voltak. A szerencsétlen azért, hogy megjelenhessen, fölvette az általános iskolás verseit is, hogy meglegyen a terjedelem. Na most 69-ben, pont 68 után egy évvel, ahogy nézem, hogy mik jelentek meg az antológiában, hát mindjárt az *ISMERETLEN KELET-EURÓPAI KÖLTŐ VERSÉ*-vel kezdődik, aztán a *REGGEL*-nek ezek az ünnepre vonatkozó részei elég félreérthetetlenül nem az egyházi ünnepekre céloznak, a *KIZSAROLT, NEVETSÉGES ÉLETÜNK* az szintén, a *SZERELMI KÖLTÉSNET NEHÉZSÉGEI*-ben az értelmiségi politikai szerepének az elemzése... ez egy nagyon vakmerő és hazárd vállalkozás volt. Egyszer meg is fogom kérdezni Palitól a részleteket, hogy hogy sikerült azt keresztülvinni, mert pl. a *KIZSAROLT, NEVETSÉGES ÉLETÜNK*-ről csak a hülye nem tudta, hogy 68-ról szól.

PM: Ezek közül semmi nem jelent meg folyóiratban előzőleg?

PGY: Nem.

PM: Próbálkoztál?

PGY: Próbálkoztam. Igen sajátos szempontok érvényesültek. Pl. az Ésnél azt mondták bizonyos versekre, hogy ezzel menjek folyóirathoz, mert ezt ilyen rotációs, tehát nagy példányszámú lap nem bírja el, tehát már akkor megvolt ez a párt által rétegzett nyilvánosság, hogy eldöntötték, melyik az a felső kétezer, aki bizonyos dolgokat elolvashat, és melyik az az alsó hatvanezer, akinek kímélő szellemi táplálékra van szüksége. A folyóiratoknál viszont az a helyzet, hogy azokból akkor Pesten volt kettő, a *Kortárs* meg az *Új Írás*. Arra már nem tudok visszaemlékezni, hogy a *Kortárs*nak miért nem vittem ezekből a versekből. Arra viszont emlékszem, hogy az *Új Írás*nak vittem, mert a Bihari Sándor nevű költő – ma is megvan még, keveset publikál, ilyen furcsa, jó szándékú, 56-ban megperzselődött ember volt –, ő írt egyszer nekem levelet, hogy ha van, akkor hozzak verseket, és én vittem ezekből. De valahogy erre az időre a Váci ellenem

* Pap Mária 1989. január 18. és augusztus 10. között tizenkilenc ülésben életinterjúút készített Petri Györggyel. A 288 gépelt oldalon leírt szövegnek eddig csak néhány rövid részlete jelent meg. Az itt közölt beszélgetés felvétele április 13-án készült. – A címet mi adtuk. (*A szerk.*)

** Inkább Domokos Máttyás részéről. – R. P.

hangolódott, vagy féltékeny lett rám, ezt nem tudom pontosan, sőt ebben az időben talán Juhász Ferenc is ott volt már, s nyilvánvaló, hogy ezek a versek az egyértelmű megtagadása annak, amit ő csinál, és ő formálisan nagyon nyájas, szívélyes volt velem mindig, de azt pletykaként visszahallottam – ez nem ellenőrizhető, és nem is áll szándékomban ellenőrizni –, hogy többek között ő volt az, aki elintézte azt – nem politikai, hanem poétikai okokból... szóval őbenne volt egy ilyen erős hegemoniatörekvés, ami azt jelentette, hogy lehetőség szerint csak ő van és esetleg még a Nagy László. Közöttük is voltak feszültségek, érdekes, hogy én Nagy Lászlóval kifejezetten jó viszonyban voltam, annak ellenére, hogy poétikailag kölcsönösen nagyon idegenek voltunk egymás számára.

PM: *Hogy ismerkedtél meg ezekkel a költőkkel?*

PGY: Juhászt 13 éves korom óta ismerem, amikor egyszer a Lócival bevágtattunk a Hungária kávéházba, ahol ott ült a Juhász, a Gereblyés László, a *Nagyvilág* főszerkesztője, aki egy nagyon derék, nagyon művelt, nagyon buta és nagyon tehetségtelen költő volt, de nagyon nagy érdemei vannak az akkori *Nagyvilág* körül, és még valaki, de arra nem emlékszem, és akkor a Juhász nagyon kedvesen biztatott, és mondta, hogy majd hozzunk még. De hát aztán később a tényleges publikációim a Vácihoz és a Garaihoz kapcsolódtak. Nagy Lászlóval nekem mint szerkesztővel nem volt kapcsolat, mert ő furá módon az *Ésnél* dolgozott haláláig, de nem mint irodalmi szerkesztő, hanem mint képszerkesztő. Ő nagyon szépen rajzolt meg faragott és mintázott, volt egy ilyen szekunder képzőművészeti tehetsége, és ez valahogy neki tökéletesen meg is felelt. Azt hiszem, ő nem is szívesen vállalta volna azt, abból mégis sok baj lehet, ha a versrovatot vezető egyúttal költő, és nagyon markáns poétikája van, mert az ösztönösen egyoldalúság felé viszi a rovatot. Vele Szigligeten ismerkedtem meg, és aztán egy rövid időszakban – az már később, a hetvenes évek elején volt – írtam egypár rövidebb, egy-két flekkes kritikát az *És*be – és mivel akkor már a Széchenyi utcában volt a *Kortárs* meg az *És* szerkesztősége is, gyakran összetalálkoztunk, és kimentünk a Nimród borozóba. Szóval ez akkor, 1969-ben elég elképesztő debütálás volt. Most tényleg érdemes lesz utánanézni a Géza által összegyűjtött kritikai anyagnak, mert én úgy emlékszem, hogy ez az ideológiai nana azért mindegyik kritikában benne volt barátságosabban vagy barátságtalanabban. Azt hiszem, úgy általában arra tevődött a hangsúly, hogy tehetséges, de... De azért volt néhány egyértelmű elutasítás is, főleg a rövidebb kritikákban, ahol egy-egy sorban érintették a szerzőket. Ez azt jelenti, hogy az én pozícióm kezdettől fogva – és én ezzel tisztában voltam – a kultúrpolitika ellenére létezett. Nem tudom pontosan, hogy mikor fogalmazódott meg ilyen formulaszerűen ez a híres három T, én valahogy a tūr és a tilt közé estem, közelebb a tiltáshoz, amit aztán elég gyorsan sikerült is elérnem. Tehát én úgy gondolom, hogy most újraolvasva a [Vas] Pista szövegét, egészen szembetűnő a magyarázkodó jellege. Bizonyos értelemben tesz egy tiszteletkört a rendszer felé, hogy bezzeg ezeknek mennyivel jobb, mint nekünk volt az ancien régime-ben, ugyanakkor azért borzasztó jó érzéke van ahhoz, hogy az ilyen kijelentéseit vissza is vonja, mert azt mondja, hogy a világfájdalom a fiatal költők lírai váltója, amit a történelem be szokott váltani, és mindjárt azt mondja, hogy az ő nemzedékének a járkálj csak halálraítélt volt. Az nagyon jellemző, hogy belemegy a kompromisszumba, de azért arra kényes, hogy világosan jelezze, ő nem hülye természetesen, hanem ez egy valóban kényszerű alkalmazkodás. Na most én nagyon ambivalens viszonyban voltam ezzel a bemutatással akkor. Egyrészt örültem neki természetesen, hogy Vas mutatott be, mert messze őt tartottam akkor az egyetlen jelentékeny és egyben hozzám közel álló és rám ható költőnek. És megtisztelő is volt, hogy ezt vállalta.

Arra akkor nem jöttem rá, hogy a Pista számára az ötvenes évek tapasztalatai után, amikor valahol a párkány alatt egy lyukban rejtegette az akkor írt verseit, hogy ez tényleg olyan érzés lehetett, mint ha aknamezőn lépkedne. Emlékszem egy talán 67-es találkozásunkra, amikor november hetediké megünneplési formáinak a paródiáját írtam meg, ez a vers nagyon tetszett a Pistának, és azt mondta, hogy egy szűk körön kívül senkinek ne mutassam meg, és jól rakjam el. És akkor tényleg nem írtak még ilyen verseket. Ugyanakkor határozottan bosszantott az az állítás, hogy nekünk jobb, mint nekik volt, mert hát egyrészt úgy érzem, hogy mindenkinek a személyiségi joga, hogy a saját közérzetét megítélje, nem írhatják elő, hogy tartozom jól érezni magam, másrészt meg úgy gondoltam, hogy ténybelileg sem igaz. Miért is volt nekünk annyival jobb, mint nekik? Most kifejezetten az értelmiségi rétegre meg a művészértelmiségre gondolok. Sok ember évekig várt arra, hogy fölvegyék az egyetemre, bizonyos értelemben sokkal nagyobb publikációs nehézségek voltak, mint az ő idejünkben, mert igaz, hogy mit tudom én, magánkiadásban, meg elég hatástalan, meg szűk körű és főleg jövedelmet nem hozó módon tudtak publikálni, de mégiscsak tudtak publikálni. Volt egy színes, izgalmas irodalmi élet, ami – legalábbis az én akkori érzékelésem szerint – az akkori Magyarországon nem volt, sőt én kifejezetten dögunalmasnak tartottam az irodalmi termés zömét. A Vas egy oázis volt számomra, meg a Kálnoky, az lehetett volna a Jékely is, Szabolccsal erről sok vitánk volt, de én érzéketlen voltam arra a fajta költészetre. Na és természetesen ott voltak az olyan mesterek, mint Pilinszky, Weöres, a tőlem költőileg mindig távol álló Illyés, akiről persze mindig elismertem, hogy ez egy jelentékeny költészet, de pontosan a hozzám közel álló költők – mert ezek valamilyen értelemben klasszikusoknak számítottak, voltaképpen a Pista is, szóval a Tűztáncos nemzedéktől életkorban lefelé teljes poshadás volt. Én azt hiszem, hogy amikor abbahagytam húszéves korom után az írást, akkor abban egyrészt az is benne volt, amit Pista teljes joggal ír: ragacsosan borúlátónak minősíti ezeket a húszéves koromig írt verseimet, hogy aztán úgy valamiképp hiányzott egy inspiratív közeg, ami kedvet csinált volna a költészetéhez. Én azt hiszem, hogy kétféle hatást meg közeget lehet megkülönböztetni, van egy felszabadító hatás, és van egy inspiratív hatás. Az én esetemben az inspiratív hatás a filozófia volt. Nagyjából az első két év [az egyetemen] meg a diákkör. Az egész MAGYARÁZATOK-ban nagyon jól nyomon követhetők tudományelméleti stúdiumaim. A felszabadító hatás pedig elsősorban Vasnak az Eliot-fordításai, magának Vasnak a 60-as évek közepétől írott versei és közvetlenül – ezt már többször mondtam – a Szabolcs néhány verse, amelyek egy része megjelent az ELSŐ ÉNEK című antológiában. Abból egyébként egyszerűen technikai okokból maradtam ki. Kevés versem volt, és mire Szabolcs bevitt engem a Kormoshoz, addigra már le volt zárva, sőt talán már nyomdában volt. Látod, a Kormossal is egy ilyen távoli, de nagyon jó viszonyban voltam haláláig. Abban az időben találkoztunk viszonylag gyakran, amikor én a Grunwalskyval dolgoztam filmekben, mert ugyanabban a házban lakott az utolsó feleségével, ahol a Grunwalsky. Tehát én abban az időben kifejezetten úgy ítélt meg, hogy a mi helyzetünk a szellemi életben és maga a szellemi élet lényegesen rosszabb, mint a Horthy-korszakban volt, és hogy a szellemi szabadságfoka a Horthy-korszaknak sokkal magasabb volt.

PM: *Lehet egyébként, hogy a Pista olyan durvább élettényekre gondolt, mint a háború meg a fasizmus.*

PGY: Na most ha az ő részéről ez egy ilyen generációs ingerültség volt, akkor azt állíthatom, hogy én viszont sokadmagammal éreztem azt, hogy hagyják már abba az idő-

sebbek, hogy mi volt a háború alatt meg közvetlenül a háború után. Ez a „bezzeg akkor mi volt” engem harminc évvel vagy huszonöt évvel a háború után egyáltalán nem tudott érdekelní, mert hiszen akkor ezen az alapon azt is mondhatom, hogy a közép-korban vagy a tizenkilencedik században meg kolerajárvány volt. Mindig lehet találni egy olyan viszonyítási alapot, amihez képest sokkal jobb. Meg egyáltalán, úgy gondolom, hogy ez nem egy ilyen kvantitatív összehasonlító skálán mérhető dolog, hanem egyszerűen minden generációnak megvan a maga saját problémaszituációja, és ezek nem összehasonlíthatók. Szóval aki nem élte át a háborút, annak önmagában nem lehet egy pozitív élmény a háború hiánya. Az ember nem szokott örülni annak, hogy most se törte ki a lábát. De egy ennél mélyebb ellenézés is dolgozott bennem. Én nem pesszimistának tartom magam, hanem realistának – nem a szó esztétikai értelmében, hanem filozófiai értelmében. Amennyiben pesszimizmusról lehet beszélni, annak is adható kétféle értelmezése. Az egyik az, amelyik a perspektívák megítélésében hajlamosabb nagyobb esélyt adni a rossz kimenetelnek, mint a jónak, vagy a rosszabbnak, mint a jobbnak, a másik értelmezési lehetőség, hogy az élet mint olyan magában véve megoldhatatlan problémákat tartalmaz. Tehát hogy az életproblémák lényegében nem megoldhatók. Ezt én nem nevezném pesszimizmusnak. Ha valaki mindenáron címkézni akarja, ez talán egyfajta egzisztencialista beállítottság, bár énám az egzisztencializmus nem hatott. Lényegében máig sem. Olyannyira nem érdekelt, hogy Márkus és Tordai Zádor IRÁNYZATOK A POLGÁRI FILOZÓFIÁBAN című könyvéből, ami nagyon fontos könyv volt, az egzisztencialistákról és a neotomista filozófusokról szóló részt, amit a Zádor írt, el se olvastam, mert ez engem annyira nem érdekelt. Ami hatott rám, az egy válogatás volt Sartre-nak az irodalomról szóló írásaiból, amolyan olvasókönyvszerű szemelvénygyűjtemény. Sartre ott valahol azt mondja, hogy az életnek van valami feloldhatatlan sötét magva, és erről szól az irodalom. És lényegében én is így gondolom. Ugyanebbe az irányba hatott a wittgensteini álláspont, hogy minden, amit értelmesen el lehet mondani, az tulajdonképp... azok a nem fontos dolgok. Az igazán fontos dolgokról nem lehet beszélni, illetve csak a művészet vagy az emberi interakciók révén. Úgy gondolom és gondoltam akkor is, hogy ha az életnek nem lenne ez a sötét magva, akkor voltaképp nem lenne szükség művészetre, akkor minden technikai kérdésként lenne kezelhető, ahogy a bécsi iskola, elsősorban a baloldali szárnya, Moritz Schlick és Otto Neurath gondolták. Volt egy nagy vitájuk, amin Wittgenstein is részt vett, ahol a halált is megpróbálták optimista módon beépíteni, technikailag kezelhető tényként elfogadtatni. Itt érdekes módon maga Wittgenstein is – az egyetlen pillanat, amikor üres szofisztikával intézi el a kérdést, ezt nem én vettem észre, hanem Semprun, akinek úgy látszik szintén nagy élménye volt Wittgenstein, tudniillik Wittgenstein úgy oldja meg a kérdést, hogy azt mondja, hogy a halál nem eseménye az életnek. Erre Semprun azt mondja, hogy na de a mások halála meg a saját halálunk biztos tudata? Szóval ez egy teljesen rabulisztikus érv, mert abban az értelemben természetesen igaz, hogy ha meghalok, akkor már nem vagyok élő. Tehát úgy gondoltam, és nem véletlen, hogy az első kötetből kezdve a verseim eléggé halálcentrikusak, minden kötetemben ez egy állandó vonulat, a gyászversek meg az öngyilkosság, a saját halálom esélyeinek a fontolgatása, tehát maga ez az élet-halál polaritás, ez önmagában elég volna ahhoz, hogy belássuk, hogy az élet alapvetően instabil és feszültségekkel teli instancia. Különös tekintettel arra, hogy az örök életet abszurd ideának tekintettem mindig, a feltámadást hasonlóképpen. A feltámadás mint logikai probléma egyetemista koromban nagyon komolyan foglalkoztatott, hogy mi van, amikor minden egyszerre

van. Másrészt azt hiszem, hogy nekem elég sok költészen kívüli indíttatásom volt, ami aztán végül költészet lett, sőt én azt hiszem, hogy tulajdonképpen minden költő átesik ezen, hogy valamilyen mintákat utánozva kezdi el kialakítani a saját poétikáját, sőt Goethe egyenesen azt mondta, hogy minden hatást nyugodtan be kell fogadni, és aztán az ember ezt magához hasonítja, szóval körülbelül olyan viszonyban volt a hatásokkal, mint az angol nyelv az idegen nyelvekkel, hogy megemésztette, na de hát én nem vagyok se olyan harmonikus személyiség, se olyan kapacitás, mint Goethe volt, tehát ez nekem nem ment, ezért volt szükség egy ilyen... amúgy is van hajlamom a diszkontinuitások nyers kimondására. Na most én azért nem veszem az Eliot-hatást meg a Vas hatását is elsősorban felszabadító hatásnak, mert most olvasva a verseimet, az az érzésem, hogy ezek nem nagyon hasonlítanak az Eliot verseire, ami furcsa, mert akkor úgy éreztem, hogy nagyon sok a hasonlóság. A Szabolccsal más a helyzet, ott úgy érzem, hogy kimutatható...

PM: *Szerkezetek és sorok is...*

PGY: Például ebben az antológiában az IMPROVIZÁCIÓ az olyan, hogy akár írhatta volna a Szabolcs is. Mondjuk a KIZSAROLT, NEVETSÉGES ÉLETÜNK-et biztos, hogy nem. Volt egy döntő fontosságú regény, a Flaubert BOVARYNÉ-ja, amit azt hiszem, életemben a legtöbbször olvastam. Én azt tartom a világirodalom legreménytelenebb és legkomorabb könyvének. Két olyan emberről szól, akik közül az egyik, a Charles Bovary, a férj, olyan, aki megérdemelné, hogy szeressék, de nem lehet szeretni, az Emma nagyon vágyik a szerelemre, de egy ostoba liba, és tulajdonképp érdemtelen arra, hogy eljusson valamilyen igazi kapcsolatig. Furcsa, hogy annak idején a korabeli, elsősorban a katolikus francia kritika teljesen félreértette a regényt, talán még vallásgyalázás, illetve erkölcsstelenégi pöre is volt Flaubert-nek, vagy közel állt ahhoz, hogy legyen, mert úgy fogták fel, mint a házasság szentségének a kétségbevonását és a házasságtörés apoteózisát, holott a könyv sokkal talányosabb, és még talányosabbá teszi Flaubert-nek az a fura, nehezen értelmezhető mondása, hogy Bovaryné én vagyok. Mert ezt lehet úgy értelmezni – e tekintetben érdekelné Sartre-nak a Flaubert-monográfiája (azt tudod, hogy írt valami irtózatosszerű terjedelmű könyvet Flaubert-ről), szóval neki is centrális témája volt, nem véletlenül –, általában úgy szokták interpretálni ezt a kijelentését Flaubert-nek, hogy egyszerűen arról van szó, hogy ez az ő képzeletének a teremtménye. De ez így számomra túl lapos, én ezt úgy értelmeztem és úgy értelmezem, hogy az Emma Bovary bizonyos értelemben egy általános embermetafora, mert az iránt semmi kétségem nincs, hogy Flaubert egyrészt többet akart mondani annál – mert ha a laposabb értelmezést fogadom el, ez egyszerűen annyit tesz, hogy ő írta ezt a regényt –, tehát nem kétséges számomra az, hogy Flaubert teljesen tisztában van azzal, hogy a Bovaryné egy nagyon korlátolt, morálisan debil, ostoba libának ábrázolja, akinek a szépségén és az infantilis ábrándjain kívül semmi egyebe nincs, se intellektusa, se ítélőképessége, se erkölcsi érzéke, se emberismerete. Sőt szerintem kifejezetten részvétlenül ábrázolt figura. Nekem meg mindig szervi problémám volt az önutálat, és az az érzésem, hogy Flaubert-nek is az volt. Én legalábbis ezt olvastam ki a könyvből is, tehát hogy valamilyen értelemben az élet strukturálisan reménytelen. Ez furcsa dolog egyébként, persze bizonyos módon ez is magyarázza a Wittgensteinhez való ennyire erős vonzódásomat, hogy az ilyen számomra költőileg meg emberileg alapvető premissza jellegű állításokat soha meg se próbáltam integrálni valami szisztematikus világmépbe. Azért még nyugodtan tököldöttem egy darabig a marxizmus frakcionált leparlásával, amíg aztán végül semmi nem maradt a marxizmusból, mert ezt pont a

TRACTATUS-nak a hetedik tétele valamilyen módon lehetővé teszi, hogy a többi néma csend meg művészet. Arról Kis Jancsival voltak komoly vitáink, hogy szükség van-e nagy elméletre vagy sem, és hogy mennyire nem önkényes és nem utólagos visszavetítés a nagy elmélettel szembeni elemi kételyeimnek a hangoztatása, arra bizonyíték az első kötetből a Szabolcs-hoz írott vers, ahol már az van, amikor én még javában marxista vagyok, hogy *„roncsok nemzenek roncsot agyamban, temetőnyi üzekvő tetem szaporítja egymást... miután feladtam az egység utáni sóvár vágyamat...”*, és ezt a verset feltehetőleg 70-ben írtam. Nem tudom, melyik Schöpflin, a György vagy a Gyula, azt hiszem, a Gyula írta meg SZÉLKIÁLTÓ címmel az emlékiratait, ő azt mondja, hogy felnőtt embernek nincs szüksége világnézetre. Bennem van valamilyen majdnem hogy előítélet a nagy elméletekkel szemben. Ennek Lukács nem örülne, ha hallaná, de ez pontosan az esztétikának az egyik hatása volt rám, hogy eléggé sajátosan a mindennapi élet kategóriáját kiszemeltem magamnak, mint a mazsolát a kuglófból, és a nembeliség tészta-ját hagytam a budapesti iskolának, és egészen feltűnő, hogy az első kötetben mennyi vers foglalkozik, persze ironikusan, ilyen nagyon hétköznapi epizódokkal, mint *„a pénztárosnő búcsúzik a sörözőben kisleánytól...”*. Ezekben az az érdekes, hogy ebben a REGGEL versben pont ez a két realiztikus kis epizód, a pénztárosnő meg a kis kurva, ezek abszolút kitalált kis novellák vagy karcolatok vagy mi a fene. Ugyanakkor a DÉLELŐTT, ez is valamennyire ugyan a Lakatos Mari-periódushoz kapcsolódik, de igazából ez így nem történt meg. A SZERELMI KÖLTÉSZET NEHÉZSÉGEI-ben is van a szemnek a titokzatossága, aztán például a SÉTA EGY HÁZ KÖRÜL vagy a LÉLEKTAN-ÓRA, A BÜNTETÉS, ezek mind kifejezetten... szóval erősen foglalkoztatott a misztika problémája. Én egyébként az első kötet centrális versének tulajdonképpen a HÁBORÚS JELENET-et tartom.

PM: *Miért?*

PGY: Mert ez, ha úgy tetszik, egy strukturálisan pesszimista vers, a tizedelés teszi értelmetlenné, hogy egyéni próbálkozásokkal bonyolítsuk a dolgok menetét. Szóval hogy a dolgok természetes menete a háború. Furcsa, hogy ebben az időszakban, amikor valósággal tobzódtam a logikai pozitivizmus örömeiben, akkor a költészetet úgy definiálom, hogy *„mikor helyzetek és gondolatok világosan egymásra utalnak, de anélkül, hogy viszsza lehetne vezetni egyiket a másikára”*, tehát fenntartottam azt, hogy a világban van egy beépített irracionális.

PM: *Szóval ezt ténynek tartottad, és ezért mondd azt, hogy Vának az a megítélése, hogy te pesszimista vagy, ez nem helytálló. Ezt nem tartod pesszimizmusnak, hanem azt gondolod, hogy a világ ilyen.*

PGY: Igen. Mert a pesszimizmus, az mégiscsak valamilyen prognosztikai szemlélet tételez fel, hogy hogy ítélem meg az esélyeket.

PM: *És erről itt egyáltalán nincs szó, itt arról van szó, hogy mi van.*

PGY: Igen. Az egyetlen vers az első kötetben, ahol egyáltalán valamilyen jövőkép van, az mondjuk kétségkívül elég sötét, a HÖLDERLIN-PARAFRÁZIS-ban: *„A jövő porsivata-gából ide szabaduló szél betömi szemem szám nem lehetsz e világon italom fényességem”*. No de az viszont nyilvánvaló, hogy ez nem egy politikai vagy történelmi jövőkép, nem egy extrapoláció, hogy mi van most és mi lesz harminc év múlva, hanem ez is egy strukturális metafora. Mert azért ami ezt a jövőképet megalapozza, az a VÖRÖSMARTY-TÖREDÉK... *„omló káprázatok, felsült remények – meddig győzi az ép ész televénye emészteni a rideg törmelékét?”* Rám egyébként nagyon erős hatással volt ebben az időben Walter Benjamin TÖRTÉNETFILOZÓFIAI TÖREDÉKEK című munkája, és ott van egy olyan metafora, hogy a történelem angyala háttal áll a jövőnek, és a jövő nem a megváltott unokák ideájából, hanem a megváltatlan ősök szenvedéséből valósul meg. Ekkoriban kezdtek nekem ko-

moly problémáim lenni azzal a metafizikai kommunizmusképpel a Marxnak, arról az állítólagos állapotról, ahol megszűnik az elidegenedés. Tudniillik arra jöttem rá, hogy az elidegenedés tökéletes megszűntének az előfeltétele a javaknak a korlátlan bősége. Most ezt eleve ellentmondásban lévőnek éreztem azzal, hogy Marx Arisztotelész nyomán a munkában látja az embert emberré tevő tényezőt. Abban a pillanatban, amikor a javak korlátlan bősége előáll, akkor vége a tevékenységnek. Ez az egyik probléma, hogy abban a pillanatban értelmetlenné válik, egy pusztán passzív konzumatív létezés alakul ki, plusz a reggel vadász, délben halász, este kritikai kritikus, ez feltételezi az emberi képességek mindenoldalú perfektibilitását, továbbá harmadszor feltételezi azt, hogy az emberek között maradéktalanul kiküszöbölhetőek a konfliktusok. Tehát például feltételezi, hogy a szeretet teljes reciprocitása áll be bármely két egyén kommunikációjában, és bármely egyén bármely másik egyén számára hozzáférhető. Ezt én tökéletesen üres utópiának éreztem. Akkor írtam egy ilyen töredéket, hogy „*Mi a mennyország? Ha minden egyszerre van, vagy hogyha semmi sincs.*” Aztán azért nem vettem fel a kötetbe, mert túlságosan szentenciózusnak éreztem, noha tartalmában maradéktalanul igaznak tartom, mert amikor minden egyszerre van, akkor valójában semmi sincs... Mit is akartam még...

PM: *Akartál még valamit? Mert nekem is van kérdésem.*

PGY: Jó. Kérdezhetsz.

PM: *Csak egy van. Engem nagyon érdekel a Pistával való viszonyod. Közvetlen kérdésem az lenne, mert elmondtad, hogy miért örültél, és milyen ellenérzéseid voltak a bevezetőjével kapcsolatban, hogy ezt megmondtad-e neki, és ha nem mondtad meg, akkor hogyan érezte meg? Egyáltalán a kapcsolat története és ez a nagyon elmélyült konfliktus hogyan érintett téged? Szóval ez a történet.*

PGY: Nézd, a történet rövid, és a külső tényei azok, hogy én egyszer találkoztam 19 vagy 20 éves koromban a Vassal véletlenül. Valahogy az akkori KGM-beli munkahelyemre aki beszerzett, az valamilyenfajta, talán mozgalmi kapcsolatban volt Vassal, talán szociáldemokrata vagy mit tudom én, milyen körön keresztül, és... Na most a Vass rettentő nehezen kommunikáló ember, valamit udvariasan nyögdecsejt, amiből annyit megéreztem, hogy noha nem tart reménytelen esetnek, nem tetszenek neki ezek a versek, s mivel akkor már kettőnknek nem tetszettek ezek a versek, ez elősegítette, hogy hosszabb időre szüneteltessem a költészetet. Legközelebb aztán már Szabolcs vitt fel ezekkel a versekkel, amik fenntartás nélkül tetszettek a Pistának. Ezért is érzem utólag úgy, hogy ez [az előszó] valahogy engem védő, és a kultúrpolitika felé a helyzetemet akarta megmagyarázni, hogy ők sajnos ilyenek, és ezt el kell nekik nézni, mert a magánbeszélgetésben ez egyáltalán nem kapott akkora hangsúlyt. Megütöközött az 1955-re datált versen, én meg azon ütököztem meg, hogy hát végül is van olyan, hogy helyzetdal, hiszen megírtam a fiatal haldoklót is, holott egyáltalán nem haldokoltam, ő azt valahogy mindig furcsállta és nehezen értette, hogy hogy lehetett nekem tizenhárom éves koromban 56 annyira centrális élményem. Ezt érdekes módon még a Bence is sokszor...

PM: *Ezt én jobban értem, hogy a Bence ezt miért furcsállotta. Azt hiszem, azért, mert a Gyurira egyrészt nem volt akkora hatással, mint rád, teljesen más a háttere, másrészt még ha ő azokban a pillanatokban átmenetileg forradalomnak is tartotta, erre most nem emlékszem pontosan, hogy ehhez hogy viszonyult akkor, mindenestre azt ő pillanatok alatt kimosta az agyából. Neki kamaszkorában ez abszolút nem volt meghatározó élmény, neked viszont, annak alapján, amit eddig az életeredről tudok, végestelen-végig meghatározó élmény volt. Az anyáddal való beszélgetésektől kezdve a Freisingerrel való beszélgetésekig minden ezt erősítette. A Gyuri teljesen más kör-*

nyezetben nőtt fel, teljesen másra orientálódott már ekkor, és egyszerűen kénytelen volt kimosni az agyából. Nála nagyon késői fejlemény 56-nak a feldolgozása.

PGY: Látod, ebben paradox módon az is benne lehetett, hogy a Vasék éppen abban az időben szerették volna elfelejteni 56-ot. Van bizonyos szimbolikus értéke annak a pimaszságnak, amit Pali megengedett magának, mikor Pistánál volt, és Pista elolvasta a Nagy Imre-versemet, és azt mondta, hogy ez egy igazi nagy vers, látszik, hogy a tanítványom, és erre Pali azt mondta, hogy miért, Pista, te mikor írtál Nagy Imre-verseket? Mármost 68... te a múltkor azt mondtad, hogy Pista teljesen részvétlen volt, ugyanakkor valamilyen módon mégiscsak megrázta őt, mert 69-ben írta a HAZUGSÁG című versét, ami az Ésben jelent meg, elég egyértelműen politikai vers volt, ami arról szólt, hogy a hazugság lassanként mint a vérrög, elhatalmasodik, és megállítja az egész szervezetet. De valószínűleg arról volt szó, hogy az ő nemzedékének az értetlensége 68-cal kapcsolatban majdhogynem azt mondhatnám, hogy egyfajta komparatív féltékenységből adódik, hogy nekünk rosszabb volt, mint nektek, mi 56-ot csináltuk, ti meg megúsztátok, meg hogy annak ellenére, hogy nyilvánvalóan iszonyúan deprimálóan hatott sok értelmiségi csoportra 68, akkor azért még korántsem voltak a Kádár-rendszer tartalékai kimerülőkben. Szóval akkor azért annyira élesen, mint én vagy [Fodor] Géza vagy a Lukács-iskolából még néhányan, kevesen látták tulajdonképpen... ezt a Géza fogalmazta meg a legmarkánsabban, azt mondta, hogy most új időszámítás kezdődik. Valószínűleg itt tényleg egy freudós elfojtás volt 56-tal kapcsolatban egész nemzedékekben, és szerintem Pistának zseniális volt, hogy pont ez a korszak foglalkoztat, amit ő igyekszik elfelejteni. Mert hát az is nyilvánvaló, hogy ez az 55-re datált vers 56-ra mutat.

Rám valahogy a Pista sokkal jobban hatott írásaival, mint emberként. Egyszerűen nagyon nehezen tudtunk kommunikálni, én nem... szóval ő tulajdonképp egy félszeg ember. Kenedi tudott vele nagyon... én viszont intellektuálisan nagyon offenzív vagyok, de emberi kapcsolatokban nem. Kenedinek azért volt szerintem a Pistáékkal sokkal jobb kapcsolata, mint nekem, mert Kenedi állandóan provokálta, énnekem ez ízlésem ellen – illetve nem is ízlésem, hanem hajlamaim ellen való. Mindig irigyeltem a Jánost ezért az offenzív viselkedési stratégiáért, de magam valahogy erre nem vagyok képes. Úgyhogy aztán ritka alkalmaktól eltekintve nemigen tudtunk mit kezdeni egymással azon kívül, hogy megmutattam neki a verseimet. Nem is találkoztunk mi túl gyakran. Sokszor Piroska sokat lendített a helyzetet, ha éppen jókedvében volt. De hát azért arra emlékszem, hogy neki is voltak lehetetlen húzásai. Talán egyszer alakult volna ki... akkor rém bosszús voltam. Szabolccsal voltunk fönn egyszer ketten, és valamitől a Pista nagyon elkezdett beszélni. Ittunk is, és tőle szokatlanul, magától és folyamatosan... fogalmam sincs már, hogy miről volt szó, mindenesetre Piroska azzal az abszurd aggálllyal vetett véget a beszélgetésnek, hogy Pista megerőlteti a hangszálait. Mintha operaénekes lenne. Na most tudod, hogy biztos érzékkel szét lehet baszni egy szituációt. Pista hirtelen maga is megdöbbsent, hogy mi történt vele, hogy csak úgy magától, egy szuszra ennyit beszél, és el is hallgatott, kényszeredetten megittunk még egy-két pohárral és ennyi volt.

PM: *Te ebből a KÖLTŐK EGYMÁS KÖZT-ből nem küldtél neki tiszteletpéldányt? Vagy min sértődött meg?*

* Erre a beszélgetésre másképpen emlékszem. Vas István csak annyit mondott: – Látod, ezt a verset irigylem Petritől. Ezt én is megírhattam volna. – R. P.

PGY: Nem, az első kötetből nem küldtem. Az viszont rám jellemző idiotizmus. Szépen dedikálva volt a példány, be volt csomagolva, fel kellett volna adni a postán. Viszont vagy elfelejtettem magammal vinni, mikor lementem az utcára, vagy pedig egyszerűen elittam a pénzt, és nem maradt annyi, hogy feladjam, akkoriban borzasztó hektikus anyagi viszonyok között éltünk Alizzal. Tudom, hogy még Szabolcs mondta is, hogy teljesen hülye vagyok, hát menjek oda, és dobjam be a postaládába, vagy tegyem le az ajtó elé, és akkor valahogy eltelt így két hónap, és valahogy visszahallottam, hogy most már reménytelen, mert Pista, a haragvó agg pártiárka kiátkozott. Aztán nem is tudom, mi lett azzal a példánnyal. Csomagként porladozott még néhány évig, és aztán valahogy valamelyik költözésnél lába kelt. Szépen dedikálva volt, lera-gasztva. Nem is tudom. Én azért elég elvárásolt állapotban voltam akkor. Az antológia után Illés [Endre] rögtön szerződött a kötetre. Erre azóta se volt példa, gyakorlatilag akkor én egyhuzamban megírtam ezt a kötetet. És egy csomó töredék van, hosszú töredékek, amikből nem lett vers. De akkor általában úgy telt el egy nap, hogy reggel lementem a Vámház körúton lévő Ludas Matyi bisztróba, ott ittam két fél vodkát és két korsó sört, vettem két üveg olcsó vörösbort, és dolgoztam úgy délután háromig vagy négyig, akkor este általában állatian berúgtam, egyébként innen adódik az az elméletem, hogy az alkoholizmusnak a művészetre gyakorolt jótékony hatása nem a mámorban keresendő, mert részegen egyáltalán semmi jót nem írtam, sőt, nem szoktam egyáltalán semmit se írni részegen, vagy ha mégis, akkor másnap megállapítom, hogy tökéletes hülyeség, és kidobom, hanem a másnaposság és az elgyötörtség állapota érzékenyíti az ember idegeit, meg fokozza fel az ember kombinatív készségét, tehát nagyjából mindig néhány órát írtam naponta, és amikor éreztem, hogy kezdek intellektuálisan szétesni, akkor abbahagytam az írást, és folytattam az ivást. És hát ez azért elég terjedelmes, azt hiszem, 1300 soros kötet, és ezt én néhány hónap alatt megírtam. Azt lehet mondani, hogy folyamatosan dolgoztam. Később talán az ÖRÖKHÉTFŐ keletkezett néhány ilyen hektikus időszakban. Az ÖRÖKHÉTFŐ legnagyobb részét Dömsödön írtam, ahol Farkas Péteréknek volt egy almáskertje. Almaszüretre mentem le, és miután az almaszüret befejeződött, volt ott egy Birkacsárda, vagy oda jártam le dolgozni, vagy pedig, ha hidegre fordult az idő, akkor teleeresztettem a kádat forró vízzel, beleültem, keresztbe tettem egy deszkát, arra az írógépet, egy üveg vegyesgyümölcs-pálinkát, és írtam. A Maya egy időben naplót vezetett, ilyen egysoros bejegyzések vannak, hogy Gyuri ül a kádban, vedel és gépel. Vagy egy másik részét szintén majdnem összefüggően írtam Kecskeméten, amikor beleéltem magam, hogy halálosan szerelmes vagyok Scherter Juditba. Szükségem volt arra, hogy valahogy megbolygassam a saját és a környezetem nyugalma. Az is hét-nyolc vers. Mert aztán már a második kötetet, a KÖRÜLÍRT ZUHANÁS-t is sokkal hosszabb idő alatt írtam, és Berlinben írtam másfél év alatt összesen kilenc verset. Szóval valahogy ez is közrejátszott, mert nyilvánvalóan nem voltam annyira szegény, hogy ne lett volna tíz forintom bélyegre.

PM: *Szóval befejezted a kötetet, és maradt az alkoholizmus?*

PGY: Te, hogy is volt ez? 71-ben megjelent a kötet...

PM: *Abban az évben lettél öngyilkos.*

PGY: Igen, aztán bekerültem a... az öngyilkosság-történetet, azt hiszem, elmondtam.

PM: *Igen.*

PGY: Akkor bekerültem a Levendélhez, generálóztak, aztán kimentem a Szovjetunióba egy hónapra.

PM: *Erre nem is emlékszem.*

RADNÓTI MIKLÓSNÉ LEVELE LENGYEL BALÁZSNAK

1964. április 12.

Kedves jó Balázs,

nagyon szépen köszönöm igazán szívbéli szép írását a *Könyvben*. A köszöneten kívül azért is írok, hogy egy tévedésére figyelmeztessem.

Nagyon jóleső 44-es látogatására jól emlékszem magam is. Tudom, hogy az előszobában hosszan beszélgettek ketten. Mikor elment, Mik hálásan mondta el segítősi szándékát. Elutasította, mint teljesen irreális, de számára akkor különösen szívmelegítő, jóleső kéznyújtást.

Kedves jó Balázs, szükséges-e valóban, hogy arra emlékeztessenem, hogy az iratokkal Mik semmit sem kezdhett. Férfiembert akkor az ő helyzetében nem védtek pusztán az iratok. Rajta egyedül az segített volna, ha valaki szabályosan eldugja egy lakásba vagy bárhol, de az iratok magában, akkor még – tavasszal – nem értek semmit.

Most a tévedésről: a Maga ajánlatán kívül senki sem volt, aki akár csak iratokat kínált volna. Ez az igazság. – Nem tudom, milyen forrásokból veszi ezt a félmondatát: „mint annyian mások”. Lehet, hogy a rugalmas emlékezetű túlélők híresztelnek ilyesmit, mintegy mentegetőzésül. Mik boldogan kapott volna egy reális segítséren, de hát sajnos ilyen nem akadt. Kérem, ne fogadja el Maga is tényként ezt a fikciót, amit többi elpusztult barátunk után Mikre is rá akartak húzni, hogy nem akart megmenekülni. E mögött súlyos politikai-történelmi hazugság is van, az, mintha csak azon múlt volna az életben maradás, hogy akarta-e valaki vagy sem. – Ez arra a bagatellizálásra hasonlít, amit mesterségesen élesztenek bizonyos oldalról, és biztos vagyok, hogy Maga ezt az azonosulást nem akarja. – Körülöttünk mindenkinek volt akkor kisebb-nagyobb mértékben félnivalója, és mindenki a magát érezte a legsúlyosabbnak...

Ha már itt tartunk, e tetemrehívó emlékezéseknél, azt is elmondom, hogy egyetlen ember volt, aki sehogyan sem tudott beletörődni a saját veszélyeztetettsége mellett sem, hogy Miklós elveszhet, ez Acél [sic] Gyuri volt, aki 44 tavaszán, elvívéséig, minden nap mellette volt. Mikor megtudta, hogy Borba vannak vezényelve, rábeszél, próbáljuk meg az utolsó szalmaszálát, a Zsidó Hitk.-ben a rosszlelkű „Tanácsot”, ahol Stella Adorján volt akkor a Honv. Min.-i összekötő. Ő kikérhetett akkoriban a munkaszolg. századokból embereket. Meg az író Török Sándor is ott volt funkcióban. Ez utóbbihoz kora reggel a lakására rohantam, hogy segítsen. Elhárított, hogy ne nyugtalanodjam, talán jobb, ha kiviszik az országból. – Acél elkísért a Hitközségbe, ahol Stella kereken elutasított, mondván, nem is ismeri, kiről van szó, nem tehet semmit. – Teljesen összetörtén jöttünk el.

Ez volt az egyetlen konkrét kísérlet még a Magáén kívül, kedves Balázs.

Sokszor szeretettel köszöntöm

Fifi

LENGYEL BALÁZS LEVELE RADNÓTI MIKLÓSNÉNAK

1964. IV. 29.

Kedves Fifi,

megkaptam és köszönöm levelét. S éppen azért nem válaszoltam rá rögtön, mert engem is éppoly zaklatottság fog el, ha ezekre az időkre gondolok, mint Magát. Megértem hát, hogy a jóvátehetetlen és szomorú valóság ismeretében másképp értelmezte és gyanakvással fogadta egy félmondatomat. Én azt a tényt, hogy valóban odakínáltam Miklósnak az amerikai bátyám iratait, mint amivel talán lehetett volna valamit kezdeni, esetleg nem is akkor, hanem ha a sors úgy hozza, később, nagyon félve és nagyon habozva írtam meg. Annyian dicsekedtek az évek folyamán Radnóti barátságával, és annyian kihasználták azt érvényesülésükre, hogy Miklóssal való kapcsolatomat, tisztelő, felfelé néző barátságomat én sohasem említettem. Most sem írtam le a közöttünk lezajlott teljes beszélgetést, mert korántsem akartam a menedéket kínáló barát glóriájában tündökölni – mint ahogy annak idején sem ez a glória vezetett, hanem a természetes szeretet és aggodalom. Én akkor katona voltam a Muraközben, két napra jöttem fel mindössze Pestre, többet nem tehettem. Nem is ezt az irathistóriát tartom lényegesnek, hanem a beszélgetés további részét, amely arról szólt, hogy ki lehet-e és ki kell-e bújni a törvényes keretektől. Miklós, bár, mint írtam is, nem voltak illúziói a sorsát illetően, ez utóbbi kérdést illetően pesszimista volt. Ebben, itt szerettem volna álláspontjából kimozdítani vagy megingatni. Nem, korántsem szeretném elbogatellizálni az életveszélyt, s ne utaljon engem azok közé, akik azt vallják, hogy az menekült meg, aki akart. Abban is egyetértek Magával, kedves Fifi, hogy akkor, tavasszal nagyon keveset lehetett volna kezdeni azokkal az iratokkal. Ahhoz, hogy elbújjon velük az ember, le kellett volna mosni a polgári személyi lapot, s hamis, női néven bejelentkezni – csakhogy a módszert csak később dolgozták ki, és később gyakorolták vagy gyakoroltuk. Tehát igaza van, amikor azt mondja: nem volt az akkor több, mint kéznyújtás – talán elgondolkoztató kéznyújtás. S nagyon szomorú volnék, ha úgy értelmezné, hogy ezzel én húsz év után valami módon dicsekedni akartam, s olyan babérokra pályázni, amelyeket sosem kerestem, és amelyek nem is illetnek meg.

Hogy mennyire nem így van, bizonyosság rá az a félmondat, közbeszúrás, amelyet Maga tévedésnek minősít. Olyasmit írtam a cikkben: iratokat kínáltam neki, mint annyian mások. Nos, ezt a mint annyian másokat pusztán a tény enyhítésére írtam bele. Azért, hogy az állítás ne hangozzák jelentősebbnek, mint amilyen jelentős volt. Nem gondoltam én arra, hogy ki mit írt, hogy festette át magát és ténykedését jelentősebbnek az emlékezéseiben. Éppen a ma már túlmagyarázható, a körülmények és a hasznosíthatás elmosódása miatt jelentősebbnek ható gesztus jelentőségét akartam csökkenteni. Felhatalmazott erre az a történet, amelyet Szerb Antalról tudok, s amelynek ősszel magam is részese voltam. S ha már a tetemrehívó emlékezésnél tartunk – úgyszem beszéltem erről soha –, hadd mondjam ezt is el. Szerbvel, Halász Gáborral és Sárközivel már nyár eleje óta kapcsolatban voltam. (Ágnes ma is őrzi Halásznak hozzá a munkatáborból a Muraközbe írt leveleit.) Amikor Halászt és a többieket ősszel a munkatáborban meglátogattuk, Halász egyenesen visszautasította a szökés gondolatát, Szerb és Sárközi habozó volt. Mindhármukat Ottlik és Örley segítségével lehetett meg-

győzni, többszöri beszélgetés során. Szerb Antal akkor nekem elmondta, hogy két katonatiszt is felkereste ismeretlenül, és segítségét kínálta. Az egyik rögtön magával akarta vinni, autóval, de Szerb nem bízott bennük. Ebből a tényből, hogy Szerb Antalon ismeretlenek is akartak segíteni, következtettem én arra, hogy bizonyára Miklósnak is kínálták mások a segítségüket. Később ezzel a két katonatiszttel (Görgey Guidó és Tassy) magam is kapcsolatba kerültem, s tőlük tudom, hogy az egyik autóval Balfig elment Szerb után. De ha már itt tartok a történetben, elmondom azt is, hogy Szerb Antal eldugása céljából november elején kivettünk Ágnessel egy lakást a Margit körúton, s Szerbnek minden papírja megvolt, hogy Ágnes nagybátyjaként ott velünk éljen. Egy ízben Halász Gáborral fel is jött a lakásra, és körülnézett, hogy itt fog élni. Akkor azt mondtam, maradjon mindjárt nálunk. De nem akart. (Sárköziról és Halászáról Ottlik és Örley gondoskodott volna.) Később tudtam meg, ő sosem mondta, hogy a testvére is ugyanott volt, s őt féltve a retorzióktól, nem mert megszökni. Mikor elvitték, a sógora jött hozzánk, aki ugyanabban a században szolgált, de az elszállítás hírére átugrott egy falon, és elmenekült. Amikor ő elment, Szabó Zoltánné, Sarkadi özvegye élt velünk. Mindezt azért mondom el, hogy lássa, tudom, hogy a legbiztosabb, szinte egyetlen megoldás volt, ha az embert elrejtik egy lakásban. De azt is tudom, hogy még ebbe a legbiztosabb megoldásba is milyen nehéz volt belemenni. Sőt még azt is tudom, hogy így is nagyon-nagyon nehéz volt megmenekülni, az én életem is, a legjobb hamis papírok ellenére, többször csak hajszálakon, a véletlen jóindulatán múltott.

Kedves Fifi, ne haragudjon, hogy ilyen hosszsan írtam, de a Maga levele, Miklós sorsa felkavart, és ezekkel az emlékekkel nem lehet békét kötni.

Még egyszer köszönöm, hogy írt.

Kezét csókolja

Balázs

Ferencz Győző

JEGYZET RADNÓTI MIKLÓSNÉ ÉS LENGYEL BALÁZS LEVÉLVÁLTÁSÁHOZ

Radnóti Miklósné és Lengyel Balázs levélváltása Lengyel Balázs irodalmi hagyatékában maradt fenn. Radnóti Miklósné levelének előzménye Lengyel Balázs EMLÉKEK KÖZÖTT. RADNÓTI KÉT DEDIKÁCIÓJA című írása, amely *A Könyv* című folyóirat 1964. márciusi számában jelent meg.¹ Az írás később RADNÓTI KÉT DEDIKÁCIÓJA címmel jelent meg Lengyel Balázs HAGYOMÁNY ÉS KÍSÉRLET című kötetében,² majd később más, válogatott esszéit tartalmazó kötetekben is. Lengyel Balázs feleleveníti, hogy 1944. március 20-án meglátogatta, és hamis iratokat ajánlott neki, de Radnóti visszautasította a segítséget. Hogy az Egyesült Államokba emigrált bátyjának, Lengyel Dezsőnek az iratait kínálta fel, most közreadott leveléből derül ki.

Radnóti Miklósnénak az a mondata, hogy „...a Maga ajánlatán kívül senki sem volt, aki akár csak iratokat kínálta volna”, egy ponton kiegészítésre szorul. Köztudottnak te-

kinthető, hogy volt még egy ajánlat, Aczél György és Kun Miklós 1944. május 19-én, a Radnóti bevonulása előtti napon szereztek neki hamis papírokat, azonban ezeket sem fogadta el. Erről többen is beszámoltak: maga Kun Miklós is,³ és Vas István is.⁴

Azt az elkésett és kétségbeesett kísérletet, amelyet levelében említ, és amely már Radnóti bevonulása után történt, Radnóti Miklósné a naplójában is megírta.⁵ Török Sándor (1904–1985) író, aki a Zsidó Tanács Ideiglenes Intézőbizottságának tagja volt, majd nem sokkal később Stella Adorján (1897–1967) író, kabarészerző, aki ugyancsak tagja volt a Zsidó Tanácsnak, elhárították kérését.

Lengyel Balázs válaszlevelében hivatkozik Görgey Guidó és Thassy Jenő kitartó kísérleteire, hogy megmentsek Szerb Antalt. Többször is próbálkoztak, erről visszaemlékezéseikben ők maguk részletesen beszéltek.

Szerb Antalt 1944. június elején vitték munkatáborba. Előbb Budapesten, a Nürnberg utcai Zománcgyárban dolgoztatták. Itt volt öccse is. A nyár végén Görgey Guidó ide ment motorkerékpárral (két egymást követő napon is), hogy megpróbálja kihozni.⁶ Október 15-én Szerb Antal eltávozási engedélyt kapott, majd nem ment vissza a táborba, néhány napig bujkált. Valószínű, hogy Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes ekkor szervezték meg bujtatását, de ezzel a lehetőséggel sem élt. 1944. november 27-én ausztriai kerülővel vitték Balfra. Amikor december közepén azt a hírt kapták, hogy a tábort kiürítették, és nyugat felé hajtják a munkaszolgálatosokat, Görgey Guidó és Thassy Jenő autón megpróbálták utolérni a menetet, de nem sikerült, gyanússá váltak a magyar csendőrség előtt, és kénytelenek voltak visszafordulni.⁷ (Cáfolják tehát azt a többek által is elbeszélte történetet,⁸ hogy bejutottak a balfi táborba, beszéltek Szerb Antallal, és ő ismét elutasította a szökés gondolatát.)

A levélváltás újabb adalék a Radnóti Miklós megmentésére tett kísérletek történetéhez; emellett adatokkal szolgálhat a Szerb Antal-kutatásnak, végül pedig Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes személyes bátorságáról is tanúskodik.

A leveleket Lengyel Balázs hagyatékának gondozója, Kerek Vera bocsátotta rendelkezésemre.

Jegyzetek

1. Lengyel Balázs: EMLÉKEK KÖZÖTT. RADNÓTI KÉT DEDIKÁCIÓJA. *A Könyv*, 1964. 3. szám. 90–91. o.
2. Lengyel Balázs: RADNÓTI KÉT DEDIKÁCIÓJA. In: Lengyel Balázs: HAGYOMÁNY ÉS KÍSÉRLET. Magvető, 1972. 400–403. o.
3. Kun Miklós: UTÓIRAT EGY INTERJÚ SZÖVEGÉHEZ. *Irodalomtörténet*, 1985. 3. sz. 614–615. o.; Kun Miklós: KEDVES HILDA. EGY ELMEORVOS AZ ELMEBETEG HUSZADIK SZÁZADBAN. Medicina, 2004. 59. o.
4. Vas István: EGY VERS ÜRÜGYÉN. BESZÉLGETÉS LATOR LÁSZLÓVAL. In: uő: IGEN IS, NEM IS. Szépirodalmi, 1987. 274–275. o.; Vas István: AZUTÁN II. Szépirodalmi, 1990. 145–147. o.
5. L. Ferencz Győző: RADNÓTI MIKLÓS ÉLETE ÉS KÖLTÉSZETE. Osiris, 2005. 663. o.
6. L. Görgey Guidó: MÁS SZEMMEL. In: Wágner Tibor (szerk.): AKITŐL ELLOPTÁK AZ IDŐT. SZERB ANTAL EMLÉKEZET. Kairosz, 2002. 364–366. o.; Görgey Guidó: KÉT GÖRGEY. Helikon, 2004. 114–116. o.; Thassy Jenő: VESZÉLYES VIDÉK. Pesti Szalon, 1997. 391–395. o.
7. Görgey Guidó: KÉT GÖRGEY. 124–125. o.; Thassy Jenő: i. m. 440–443. o.
8. Például I. Szerb Antalné: SZERB ANTAL UTOLÉRSÓ HÓNAPJAI. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1959. 2–3. sz. 449–454. o.